

دکتر محمدتقی ایمان‌پور
دانشیارگروه تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد
Mimanpour@hotmail.com
رضا کوهساری
کارشناس ارشد تاریخ ایران باستان
Parse 89_2010@yahoo.com

بررسی تأثیر جنگ‌های ایران و بیزانس بر تغییر مسیر جاده‌های تجاری در عهد

ساسانی

چکیده:

جنگ‌های طولانی‌مدت و فرسایشی بین ایران و بیزانس که در عصر ساسانی اتفاق افتاد ابتدا با انگیزه کشورگشایی و گسترش مرزهای جغرافیایی صورت می‌گرفت، اما بتدریج به سمت تسلط بر شهرهای کاروانی، جاده‌های بازرگانی، رودها، بنادر و آبراهه‌های تجاری با انگیزه تسلط بر این جاده‌های تجاری سوق داده شد.

از طرفی طولانی شدن جنگ‌ها به نوبه خود منجر به تغییراتی در مسیر جاده‌های تجاری خشکی و دریایی می‌شد، این تغییرات، بعضاً یک مسیر تجاری را کامل حذف می‌کرد و مسیر جدیدی برای تجارت ایجاد می‌کرد. یکی از این تغییرات، تغییری بود که در اثر جنگ‌های این دو امپراطوری در جاده و شاهراه باستانی ابریشم اتفاق افتاد و آن را از رونق اقتصادی و تجاری انداخت و در کنار آن جاده‌های دریایی و مسیرهای خشکی جدیدی را جایگزین نمود و انجام تجارت را در مسیر تازه به جریان انداخت.

در هر حال این پژوهش بر آن است با استناد به منابع ایرانی - رومی و سایر شواهد تاریخی و با استفاده از شیوه تحقیقات تاریخی به بررسی جنگ‌های امپراطوری ایران ساسانی و روم شرقی (بیزانس) در این دوره و تأثیر آن در تغییر مسیر جاده‌های تجاری از خشکی به دریا و بالعکس و از سرزمینی به سرزمین‌های دیگر بپردازد.

کلیدواژه‌ها: ایران، بیزانس، تغییر مسیرهای تجاری، جاده ابریشم، راه‌های دریایی، راه‌های زمینی.

مقدمه

جنگ‌های طولانی مدت ایران و بیزانس که در ابتدا با هدف کشورگشایی صورت می‌گرفت به علت آنکه هر دو دولت به لحاظ نظامی و سیاسی دارای قدرت نسبتاً یکسان بودند، این کشمکش‌های نظامی به تدریج به رقابت‌های تجاری و بازرگانی و تلاش در جهت سلطه بر شهرها و جاده‌های تجاری سوق داد و هر دولت با انگیزه کسب برتری بر دیگری به در اختیار گرفتن مسیرهای تجاری پرداختند. از طرفی تجارت هزینه‌های جنگ را تأمین می‌کرد و از طرف دیگر جنگ‌ها باعث تغییراتی در مسیرهای تجاری می‌شدند. به دلیل طولانی شدن مخاصمات و تداوم نزاع بین این دو قدرت منطقه‌ای، باعث گردید که مناطق زیادی از جمله جاده‌های تجاری مکرراً صحنه نزاع طرفین گردد که این امر تاجران منطقه را مجبور به پیدا کردن مسیری تازه و امن برای مبادلات کالا و تجارت می‌کرد. این تغییرات گاهی از باعث تغییر مسیر جاده‌های تجاری از مسیر خشکی به سمت تجارت دریایی و بالعکس و یا وارد شدن به سرزمین‌ها جدید و ایجاد جاده‌های تازه می‌شد. این تحولات به نوبه خود دنیای جدیدی را به روی تجارت باز می‌کرد. چنانکه تداوم این جنگ‌ها باعث از رونق افتادن شاهراه تجاری ابریشم به دلیل نامنی شد و در مقابل مسیرهای تجاری عربستان و دریای سرخ یا خلیج فارس و بنادر آن و یا مسیر جاده ادویه در اقیانوس هند از اهمیت بیشتری برخوردار شدند و جای جاده ابریشم را گرفتند.

در هر حال هدف این تحقیق بررسی نقش جنگ‌ها در ایجاد و تغییر مسیرهای تجاری و سیاست دولت‌ها در خنثی کردن این تأثیرات و شکل‌گیری مرزها و سرزمین‌های جدید تجاری با استفاده از منابع کهن و شواهد تاریخی می‌باشد. برای این منظور ابتدا اشاره‌ای به شکل‌گیری حکومت ساسانی و جنگ‌های ایران و بیزانس خواهیم داشت و سپس به تأثیر این جنگ‌ها بر تغییر مسیرهای تجاری خشکی و دریایی در عهد ساسانی خواهیم پرداخت.

شکل‌گیری حکومت ساسانی و آغاز جنگ‌های ایران و روم

از آغاز شکل‌گیری حکومت ساسانی در سال ۲۲۴ میلادی به دست اردشیر اول ساسانی تا برافتادن یزدگرد سوم در سده هفتم میلادی، دوره دشمنی تلخ و تند میان امپراتوران ایران و بیزانس می‌باشد. ساسانیان خود را نوادگان شاهنشاهان باستانی ایران می‌دانستند و رومیان نیز دودمان ساسانی را وارث هخامنشیان و دشمنان سنتی جهان باستان و به طریق اولی دشمنان خودشان می‌-

دانستند. با توجه به چنین ادعاها و ذهنیت‌ها بود که با قدرت گرفتن ساسانیان در ایران جنگ بین این دو قدرت منطقه‌ای از زمان اردشیر بابکان آغاز شد و تا پایان این دوره همچنان ادامه یافت.^۱

اردشیر اول ساسانی، پس از غلبه بر رقبای داخلی در صدد تحکیم سرحدات کشور خود برآمد و پس از چند جنگ پیاپی که گاه شکست موقت هم داشته است، در نهایت دو شهر مستحکم و مهم نصیبین و حران را فتح و ضمیمه خاک ایران نمود.^۲

در زمان شاهپور جانشین اردشیر مجدداً جنگ با روم آغاز شد و با برتری کامل شاپور به اتمام رسید، تعداد زیادی از شهرهای تابع روم از جمله سوریه و انطاکیه را تسخیر کرد و در سال ۲۶۰ میلادی امپراتور والرینوس را با هفتاد هزار سرباز اسیر گرفت، و از این اسیران در کارهای معماری مهندس پل‌سازی‌ها و سدسازی‌هایی استفاده نمود که از خدمات آنان ایالت پرثروت خوزستان فواید بسیار برد. جنگ‌های دیگر وی با امپراتوران، گوردیانوس و فیلیپ عرب و شکست آنان و اسیر شدن سربازان آنها نیز با برتری کامل شاپور به پایان رسید.^۳

در عهد بهرام دوم به سالهای ۲۹۳ - ۲۷۶ میلادی در پی اغتشاشات در مرزهای شرقی ایران ساسانی، جنگی جدید با دولت روم آغاز شد که بهرام دوم برای نجات تاج و تخت خویش و برای تصفیه کار برادر که قیام کرده بود. با عجله صلحی با رومیان آغاز کرد و بین النهرین شمالی و ارمنستان را به رومیان واگذار نمود.^۴

در زمان نرسی پسر شاهپور اول ساسانی جنگی بین ایران و روم در گرفت که در این جنگ سپاه ایران شکست خورد و در نتیجه این شکست همه افراد خانواده نرسی به دست دشمن افتاد و بر اثر صلحی که متعاقب این جنگ بین ایران و روم بسته شد ایران از ارمنستان صغری و مجموعه ایالات واقع در شرق دجله محروم گردید.^۵ دولت روم که چنین منافعی تاکنون بدست نیاورده بود و از توسعه کشور خود راضی بود تا مدت چهل سال تلاش کرد که معاهده صلح را برهم نزد و تنها در دوره سلطنت شاپور دوم (۳۰۹ - ۳۷۹) بود که پس از تقسیم روم به دو قسمت شرقی و غربی مجدداً این نزاع‌ها از سر گرفته شد. علاوه بر آن با توجه به رسمیت یافتن دیانت مسیحی در روم توسط قسطنطین کبیر امپراتور بیزانس، این خصومت‌ها علاوه بر ادعاهای ارضی ماهیت دینی نیز به خود گرفت که باعث تشدید خصومت‌ها شد و در این دوره نزاع بین ایران و بیزانس به صورت بی‌سابقه‌ای شدت گرفت.^۶

ارمنستان همچنین در این دوره کیش مسیح را پذیرفت که این مسئله نیز باعث دخالت‌های

ایران روم در امور آن و تشدید اختلافات و ایجاد دودستگی و اختلافات داخلی در ارمنستان در نتیجه منجر به دوپاره شدن آن به دست دو امپراتوری ایران ساسانی و بیزانس گردید.^۷

شاپور پس از اتفاقات اخیر در ارمنستان ابتدا به فکر مستحکم نمودن بنیان قدرت خود افتاد و سپس در صدد جنگ با دولت بیزانس برآمد. این بار نیز منازعات داخلی ارمنستان که به علت پذیرش آیین مسیح به دو دسته طرفداران ایرانی و طرفداران بیزانسی درآمده بودند، بهانه لازم را به دست شاپور اول داد که جنگ با بیزانس را از سر بگیرد و هدف اصلی شاپور دوم آن بود که بتواند سرزمین‌هایی از ایران را که قبلاً توسط رومیان از دست رفته بود، مجدداً به دست آورد. شاپور به آسانی ارمنستان را گرفت و پس از آن در بین‌النهرین با بیزانسیان مصادف شد، در این ایام قسطنطین مرده بود و جانشین او کنستانس دوم خود شخصاً سپهسالاری لشکر بیزانس را برعهده داشت، ابتدا قلعه نصیبین در مقابل ایران مقاومت نمود و بیزانسیان در سنجار فاتح شدند اما پس از آن با حملات پی‌درپی سپاه شاپور دوم شکست خوردند.^۸ بعد از مرگ کنستانس، یولیانوس در سال ۳۶۱ میلادی امپراتور بیزانس شد و لشکرهای بیزانسی را به جنگ ایران فرستاد، لشکر بیزانس و متحدان آنان به سمت تیسفون پیش رفتند که با مقاومت لشکر نیرومند ایرانیان روبرو شدند که فرماندهی این سپاه نیرومند را سرداری از دودمان مهران برعهده داشت و در خلال این جنگ‌ها یولیانوس در سال ۳۶۳ میلادی کشته شد.^۹

جانشین وی یوویانوس سپاه بیزانس را بازگرداند و به زودی صلحی به مدت سی سال بین دو دولت منعقد شد و بر اساس این معاهده ایرانیان نصیبین و سنجار و ولایت ارمنستان کوچک را که جنگ بر سر آنها بود پس گرفتند. در پی این توافق، بیشتر سرزمین ارمنستان بهره ساسانیان گردید و بیزانسیان ناچار شدند به گرفتن ناحیه کوچکی که در اطراف کوه آرات قرار داشت قناعت کنند. در زمان جانشینان شاپور دوم یعنی اردشیر دوم و دو پسرش شاپور سوم و بهرام چهارم که شاهزادگان ضعیف‌النفسی بودند، ارمنستان بین ایران و بیزانس تقسیم شد و بخش شرقی آن که وسیعتر بود در اختیار ایران و بخش غربی آن تحت حمایت بیزانسیان قرار گرفت.^{۱۰}

با مرگ بهرام چهارم پسرش یزدگرد دوم در سال ۴۳۹ میلادی جانشین وی شد و بلافاصله جنگ با بیزانس را آغاز کرد اما امپراتور بیزانس که نمی‌خواست در مرزهای شرقی آشفته‌گی بروز کند، فرمانده سپاهان مشرق خود، آنتالیوس را به لشکرگاه یزدگرد فرستاد و صلحی منعقد کرد و به جنگ خاتمه داد، پس از یزدگرد دوم، قباد پادشاه ایران ساسانی در سال

۵۰۲ میلادی در شمال غربی امپراتوری خود عملیات جنگی با بیزانس را آغاز نمود. ارزشمندی کنونی به تصرف ایران درآمد، سپس قباد به سمت جنوب رفت و آمیدا را محاصره کرد و در سال ۵۰۳ میلادی این شهر نیز سقوط کرد و به تصرف قباد درآمد.^{۱۱}

در همین زمان در منطقه ماوراء قفقاز به مرزهای ایران حمله شده بود که قباد به آن منطقه لشکرکشی نمود. بیزانسیها از غیبت قباد استفاده کردند و در سال ۵۰۴ میلادی دست به حمله زدند اما نتوانستند شهر آمیدا تصرف کنند. در سال ۵۰۶ میلادی میان دو دولت صلح برقرار شد که به موجب این صلح، قباد مقداری پول و سکه به عنوان غرامت استحکامات بیزانسیها در شهر دارا از دولت بیزانس دریافت کرد. مدت این صلح هفت سال معین گردید اما بیش از هفت سال به درازا کشید.^{۱۲}

پس از مرگ قباد اول ساسانی، ژوستینین که خواهان خاتمه جنگ با ایران بود. در ۵۳۲ میلادی با پادشاه جدید ایران خسرو انوشیروان پیمان صلح دائمی منعقد کرد. خسرو گروگان-های رومی را آزاد کرد. و در ازای آن صد و ده سنتاری طلا از رومیان گرفت و دو دژ جنگی یعنی خارا نیوم و بولوم را از رومیان گرفت و دژ لازیکا را هم چنان در اختیار خود گرفت و با قبول این شرایط از طرف رومیان صلحی دائمی منعقد شد که البته بیش از شش سال دوام نیاورد.^{۱۳} از دلایل نقض این صلح می‌توان مداخله دولت روم در منازعات دو مملکت عرب، یعنی منذرین نعمان سلطان حیره که دست نشانده ایران بود و دیگری حارث بن عمرو ملک غسان که تحت حمایت بیزانس دانست.^{۱۴} علاوه بر آن در همین ایام نامه‌ای از ژوستینین به دست آمد که رؤسای قبایل هون را بر علیه ایران تحریک کرده بود. خسرو انوشیروان پس از اطلاع از این موضوعات و مشورت با شورایی از نجبا و بزرگان و موبدان در سال ۵۴۰ میلادی به قصد حمله به سوریه حرکت کرد و در مدت کوتاهی سپاه ایران به انطاکیه رسید این شهر را تصرف و به آتش کشیدند. سال بعد خسرو انوشیروان عملیات جنگی را در لازیکا (نام قدیم گرجستان غربی) بر کران دریای سیاه که ساحل ماورای قفقاز بود از سر گرفت. ایرانیان دژ معروف بیزانسیان به نام پترا را به تصرف درآوردند و دولت بیزانس تحت فشار سپاه ایران در ۵۶۱ میلادی قرارداد صلحی پنجاه ساله را پذیرفت.^{۱۵} البته به دلیل اغتشاشاتی که در ارمنستان رخ داد موجب جنگی تازه شد بین ایران و روم در سال ۵۵۷ میلادی شد که در نهایت منجر به شکست ژوستینین از خسرو انوشیروان و پذیرش صلح از جانب وی گردید.^{۱۶} هرمزد چهارم

در سال ۵۷۹ جانشین خسرو اول شد و چون مذاکرات صلح را به نفع ایران ندید آن را بر هم زد که بعد از آن آتش جنگ در گرفت و این جنگ ادامه یافت تا آنکه خسرو دوم در ۵۹۰ میلادی جانشین هرمزد چهارم شد.^{۱۷}

به علت شورش‌های داخلی بهرام چوبین و فرار خسرو به روم و کمک خواستن از امپراتوری موریس در دفع شورش بهرام چوبین باعث گردید، صلحی ناعادلانه بر ایران تحمیل شود که تقریباً طی آن سلطه ایران بر ارمنستان از دست رفت و سرحد یونانی روم به دریاچه وان و تغلیس رسید.^{۱۸} اما چند سال پس از مرگ موریس به سال ۶۱۰ میلادی، خسرو پرویز به بهانه انتقام وی خود را از قید صلح قبلی آزاد کرد و به کشور بیزانس حمله برد. قشون ایران مجدداً ارمنستان را تصرف کرد و الرها یا ادسا را تسخیر نمود، از کاپادوکیه گذشت، قیصریه هم تصرف گردید.^{۱۹} ظرف چند سال خسرو پرویز با کمک دو سردار خود شاهین و شهروراز با سرعت حیرت-انگیزی سوریه، فلسطین، آناتولی، مصر و حتی لیبی دور دست را تسخیر کردند، خسرو به مقام فاتح جهان رسیده بود و به لحاظ وسعت متصرفات بر شاهنشاهی هخامنشی نیز پیشی گرفته بود.^{۲۰} پس از خسرو دوم، قباد دوم در ۶۲۸ به تخت نشست و به برادرکشی بی‌سابقه‌ای پرداخت و در عین حال با امپراتور هراکلیوس در ۶۲۹ به مصالحه پرداخت. پس از وی دو دختر خسرو پرویز به ترتیب پوراندخت و آذرمیدخت بر تخت سلطنت نشستند و پس از آنها دوره پادشاهی کوتاه مدت شاهان مدعی است، از جمله: گشنب، آذرمیدخت، هرمزد پنجم خسروسوم، پیروز دوم و خسرو چهارم. در نهایت دوره یزدگرد سوم به سال ۶۳۲ میلادی آغاز می‌گردد که با یورش اعراب مواجه می‌شود و پس از چندین نبرد به سال ۶۵۱ میلادی در شهر مرو به دست آسیابانی این شاهنشاه کشته و سلسله ساسانی به پایان رسید. هرچند که پیش از این وقایع و پس از سلطنت خسرو پرویز به دلیل سرگرم بودن طرفین در کشمکش‌های داخلی دیگر جنگ مهمی بین این دو اتفاق نیافتاد.^{۲۱}

تأثیر جنگ‌های ایران و روم بر تغییر مسیر جاده‌های تجاری

در هر حال جنگ‌های طولانی مدت و فرسایشی بین ایران و بیزانس که در عصر ساسانی اتفاق افتاد ابتدا با انگیزه کشورگشایی و گسترش مرزهای جغرافیایی صورت می‌گرفت، اما پس از سال‌های متمادی جنگ بین دو امپراطوری و مشاهده نتیجه تقریباً برابر جنگ‌ها، هر دو دولت را از هدف کشورگشایی به سمت تسلط بر شهرهای کاروانی، جاده‌های

بازرگانی و رودها و بنادر و آبراهه‌های تجاری سوق داد. این رقابت‌های تجاری و جنگ‌ها به تدریج منجر به تغییراتی در مسیرهای تجاری خشکی و آبی شد.^{۲۲} یکی از این تغییرات، تغییری بود که در اثر جنگ‌های این دو امپراطوری در جاده و شاهراه باستانی ابریشم اتفاق افتاد و آن را از رونق اقتصادی و تجاری انداخت.^{۲۳} از طرف دیگر شهرهای کاروانی موجود در شمال عربستان و سوریه از قبیل پترا و پالمیر (تدمر) که مرکز مواصلاتی راه‌های شرقی - غربی و شمال - جنوبی بودند بر اثر تشدید رقابت‌ها و جنگ‌ها میان ایران ساسانی و بیزانس، دچار رکود گردیدند. در داخل خود ایران نیز راه‌های بی‌شماری وجود داشتند که مراکز مختلف ایالتی را به یکدیگر و به ویژه به پایتخت‌های ساسانی (تیسفون و همدان) اتصال می‌دادند که این جاده‌ها نیز بر اثر جنگ بین دو امپراطوری بعضاً دچار رکود شده و تجارت از راهی جدید انجام می‌گرفت.^{۲۴}

از طرفی بر اثر تشدید رقابت‌های تجاری و جنگ‌های طولانی مدت بین دولت بیزانس و ایران ساسانی و ممانعت ساسانیان از برقراری ارتباط مستقیم رومیان و بیزانسیان با دولت‌های شرقی ایران، یعنی چین، هند و دیگر طوایف شرقی واسطه تجاری، راه‌های زمینی به ویژه جاده ابریشم، به تدریج رومیان را به این فکر انداخت که که ایران را از ناحیه شمال و یا از ناحیه جنوب دور بزنند و برای رسیدن به این مقصود آنها از طرف جنوب حبشیان و اعراب را وارد صحنه کردند و از طرف شمال نیز با اعزام سفیرانی درصدد برقراری ارتباط با اقوام ساکن در شرق ایران ساسانی برآمدند.^{۲۵} در نتیجه پس از آن راه‌های شمالی ایران رونقی چشمگیر گرفت. این راه شمالی از سمرقند یا بلخ شروع شده و از رود جیحون عبور کرده و به دریای خزر می‌رسید که در اینجا یا از طریق دریا با کشتی عبور می‌کردند، یا آن را دور زده و از طریق رود کورا و فازیس به دریای سیاه و سپس به دریای مدیترانه می‌رسید. در همین راستا، خزران نیز که در سمت غربی دریای خزر و شمال قفقاز زندگی می‌کردند و بخش عمده درآمدشان از طریق گمرک و خراج رعایا بود و پایتخت آنها در ساحل رود ولگا قرار داشت واسطه‌های تجاری مهمی مابین ساکنان حوالی دریای خزر و دریای سیاه بشدند.^{۲۶} ژوستین دوم امپراطور روم شرقی همچنین در این دوره کوشید تا راه دیگری خارج از مرزهای ایران و مسیر تجاری ایران جستجو کند تا ابریشم و کالاهای تجاری مشرق زمین را بدون دخالت ایرانیان و بدون پرداخت عوارض گمرکی و مالیات‌های کالا و کاروانیان به دولت ایران به سرزمین خود وارد کند.^{۲۷}

در پی انجام این سیاست دولت بیزانس، سعی نمود ابریشم و کالاهای مورد نیاز خود را از طریق ترکان و سغدیان که رقیب ایران بودند به صورتی مستقیم دریافت نماید. پس از

مدتی ترکان سرزمین سغد را تصرف کردند و با تصرف سغدیه به قدرت اقتصادی و سیاسی بزرگی دست یافتند. زیرا بزرگترین راه کاروان روی شرق که تا مرز ایران ساسانی امتداد داشت در اختیار ترکان قرارگرفت، این راه از سرزمین کاشغر و ناحیه شاپورگان تا جنوب آسیای مرکزی کشیده شده بود و به مرز ایران می‌رسید از مرز ایران تا شهر نصیبین که محل تبادل کالاها با دولت بیزانس بود قریب به هشتاد روز راه برای کاروان تجاری بود.^{۲۸}

در این زمان ترکان که خواستار مبادله کالا و ابریشم به شکل بلاواسطه با دولت بیزانس بودند سفیری به دربار انوشیروان ساسانی فرستادند تا نظر خسرو انوشیروان را برای صدور ابریشم به سرزمین بیزانس جلب نماید. اما دولت ایران که از بابت این مسئله متضرر می‌شد و سود حاصل از معاملات کالا از شرق به غرب را تا حدودی از دست می‌داد و قدرت انحصاری خود را در فروش ابریشم و کالاهای شرقی به سرزمین‌های بیزانس در خطر می‌دید با این درخواست موافقت نکرد، پس از این ماجرا با تحریک دولت بیزانس، ترکان آسیای میانه کوشیدند تا به ایران حمله کنند و مقاصد خود را بدست آورند. ولی مواضع و استحکاماتی که ایرانیان در سده پنجم میلادی برابر هپتالیان پدید آورده بودند، ترکان را از نفوذ به خاک ایران عاجز ساخت و حملات را متوقف کرد و ترکان وادار به عقب‌نشینی به سرزمین سغد شدند.^{۲۹}

علاوه بر آن دستیابی به لازیکا برقراری ارتباط با بنادر در شمال دریای سیاه و همچنین دسترسی به شهر قسطنطنیه را از طریق دریای سیاه آسان می‌ساخت، این پایگاه به صورت بالعکس نیز نفوذ بیزانسیان به داخل ایران را تسهیل می‌کرد و می‌توان گفت که لازیکا در این دوره کلید مشترک ایران و بیزانس بود. در هر حال به سبب وجود مشکلات سیاسی، اقتصادی نظامی در ارمنستان و ادامه منازعات و جنگ‌های پی‌درپی ایران و بیزانس بر سر تسلط بر این منطقه و پیگیری هر دو امپراطوری در گشودن مسیرهای جدید تجاری، ارمنستان موقعیت استراتژیکی خود را موقتاً از دست داد. و بین‌النهرین که دارای شرایطی بهتر و ایده‌آل‌تر برای هر دو امپراطوری بود و شهرهای بزرگ و جاده‌های کاروان‌روی مهمی داشت به راه مهمی برای تجارت برای هر دو امپراطوری ایران و بیزانس تبدیل شد و به تجارت، جان تازه‌ای بخشید. رشد و رونق اقتصادی و تجاری، شهرهایی چون، تیسفون، پالمیرا، پترا و درا و آمیدا و مشارکت این شهرها در تجارت ایجاد کرده بود.^{۳۰}

جنگ‌های مکرر بین ایران ساسانی و بیزانس باعث شد که مناطق مرزی از جمله شهرهای مرزی دارا، آمیدا و نصیبین و دیگر شهرها بارها میان دو امپراطوری دست به دست گردند و متناوباً به قلمرو این یا آن دولت درآیند. در این دوره بین دو امپراطوری در منطقه بین‌النهرین و جهت تعیین مسیرها و شهرهای تجاری قراردادهایی منعقد می‌گردید که از جمله آن قراردادی بین دیوکلیسن رومی و نرسه شاه ایران به سال ۲۹۸ میلادی بود که توافق گردید. شهر نصیبین به عنوان مرکز اصلی تجاری و داد و ستد بین دو امپراطوری باشد.^{۳۱} همچنین پیمان پنجاه‌ساله‌ای که در سال ۵۶۲ میلادی بین خسروانوشیروان و ژوستینین منعقد گردید که به موجب آن شهرهای نصیبین و دارا به عنوان شهرهای گمرکی تعیین گردیدند. و رفته رفته در بین‌النهرین شهرهای بزرگ و کاروانی و جاده‌های تجاری بزرگی ایجاد گردید و به سرعت گسترش یافتند. و نقش مهمی را در تجارت بین ایران و بیزانس بر عهده داشتند. تا آنکه در طی جنگ‌های سخت اواخر قرن ششم و اوایل قرن هفتم از اهمیت بین‌النهرین و جاده‌ها و شهرهای آن کاسته شد و بر اهمیت راه عربستان افزوده گردید.^{۳۲}

در پی یافتن راه‌های جدید بازرگانی و تجاری، امپراطور ژوستینین همچنین توجه‌اش را به طرف دریای سرخ و اقیانوس هند معطوف کرد تا از راه دریا با سرزمین‌های شرقی رابطه برقرار کند که این امر منجر به توسعه راه‌های آبی و رونق تجارت دریایی شد. در نتیجه آن ایالت پارس و بنادر آن و به طور کلی تجارت خلیج فارس اهمیت فراوان یافت و پارس به مرکز مهم تجارت با سرزمین‌های دور و نزدیک تبدیل شد. این موضوع را حجم بالای ضرب سکه‌های نقره در ضربخانه‌های پارس در اواخر دوره ساسانی و همچنین کشف بسیاری از سکه‌ها و مهرهایی با نام شهرهای پارس در بنادر چین و هند تأیید می‌کنند.^{۳۳} همچنین وجود سکه‌ها و مهرهای ساسانی در بنادر دو سوی خلیج فارس و همچنین بنادری از چین و هند، نشان از گستره و حجم تجارت ساسانیان از طریق دریا دارد. محدوده گسترش ایالت پارس در سواحل خلیج فارس و مسأله اقتصاد و تجارت دریایی که گاه روابط سیاسی ساسانیان با همسایگان و رقبای خود و از جمله بیزانس را نیز تحت‌الشعاع قرار می‌داد، باعث دوچندان شدن اهمیت اقتصادی و سیاسی ایالت پارس شد. همچنین تحولات اقتصادی پارس و اهمیت تجارت از طریق خلیج فارس در اواخر ساسانی و تولیدات محلی این ایالت، گستره تجارت دریایی ساسانیان با سایر کشورها و نقش بنادری چون سیراف، ریشهر، جنابه، سینیر و مهرובان

همه دلایل و شواهدی بر تغییر گذرگاه‌ها و مسیرهای تجاری و بازرگانی می‌باشد که آن هم بر اثر جنگ‌های ایران و بیزانس و معلول آن می‌باشد.^{۳۴}

توسعه راه‌های جنوبی و دریایی همچنین در توسعه عربستان به لحاظ تجاری و اقتصادی نقش مهمی داشت، بدین وسیله قبایل عرب به مبارزه دو امپراطوری ایران و بیزانس کشانده شدند و بخشی از آنان متحد روم شرقی و بعضی دیگر فرمانبردار شاهان ایران ساسانی شدند در این میان غسانیان متحدین بیزانس و ملوک لخمی با مرکزیت حیره متحدین ساسانیان شدند. بدین وسیله یک مسیر جدید تجاری بین دو امپراطوری از سرزمین عربستان ایجاد گردید. دو امپراطوری عهدنامه‌های متعددی امضاء کردند، منافع اقتصادی اهمیت بیشتری یافت و رقابت‌های تجاری میان آنان شدیدتر شد. و مسیرهای تجاری متعاقب آن پدید آمد. و دریانوردی در خلیج فارس و راه‌های آبی در تجارت دریایی پدیدار شد.^{۳۵} بندر ابله از این مراکز تجاری جدید آبی به شمار می‌آید. شهر بعدی در مسیر تجاری سحر بود که به عنوان یک مرکز تجاری بزرگ جدید توسعه یافت. مسیر دیگر و شهر دیگر تجاری، قطیف بود که در قرن ششم بندری مهم برای واردات ابریشم بود.^{۳۶}

در هر حال سرزمین عربستان به یک مسیر تجاری جدید تبدیل شده بود. برخی از راه‌های عربستان، راه‌های بین‌المللی آن زمان به شمار می‌رفتند و قسمتی از بازرگانی شرق و غرب جهان آن روز از آن راه‌ها صورت می‌گرفت و راه دیگر عربستان که بسیار مهم قلمداد می‌شد، راه ادویه بود که از منطقه ظفار در جنوب عربستان شروع شده و پس از عبور از شهرهای بندرکانه، عدن و نجران به سمت شمال رفته و از مکه تا غزه در کنار دریای مدیترانه کشیده شد و از آنجا به فلسطین و سوریه رفته و سپس به داخل سرزمین‌های روم شرقی می‌رفت و این راه‌های تجاری سرزمین عربستان نقش تعیین‌کننده‌ای در تجارت ایران و بیزانس ایفاء می‌کرد.^{۳۷} انجام تجارت از این راه و در این سرزمین منجر به رونق تجاری و اقتصادی این سرزمین شد. به عنوان مثال، بازار الشهر که در سرزمین عربستان و در مسیر جدید تجارت قرارداشت. بسیار رونق یافت و پرجمعیت گردید و بدین گونه بود که عربستان به یک مرکز تجاری مهم در اواخر دوره ساسانی تبدیل شد.^{۳۸}

علاوه بر آن برای اینکه دولت بیزانس بتواند مستقلاً به ابریشم چین و کالاهای هندی دست یابد، با دولت حبشه ارتباط برقرار کرد تا از طریق دریانوردان حبشی، تاجران بیزانسی را

با بنادر هند مرتبط سازد ولی دریانوردان ایرانی در بنادر هند از نفوذ بالای خود استفاده کرده و حبشیان در رقابت با بازرگانان و دریانوردان ایرانی توفیقی حاصل نکردند و شکست خوردند.^{۳۹} دولت بیزانس مجدد به فکر راهی دیگر افتاد، لذا کوشید در شبه جزیره عربستان راه بزرگ دیگری پدید آورد و از آنجا به یمن و اقیانوس هند دست یابد. این جاده که استراتا نام داشت جاده مهمی بود که از جنوب پالمیر (تدمر) می‌گذشت و یک رشته نواحی عمده را به یکدیگر پیوند می‌داد.^{۴۰}

پس از این کشمکش‌ها و تحولات و رقابت‌های بی‌پایان سرانجام دو کشور تصمیم به همکاری و تدوین قوانینی برای تجارت میان ایران و بیزانس کردند که بر اساس آن تاجران رومی و ایرانی باید در مناطقی که توسط دو امپراطوری از قبل معین شده بود به داد و ستد و تجارت پردازند. و هیچ یک از دو طرف نمی‌تواند به امپراطوری دیگر مسافرت کند. این نقشه از آن رو تهیه شده بود تا اسرار تجارت و اقتصادی دولت محفوظ بماند. در نتیجه بازرگانان ایرانی مجبور شدند در ایران بمانند یا به سوی خاور تا سرزمین چین سفر کنند و بازرگانان رومی نیز ناچار شدند در روم بمانند و از سایر اتباع امپراطوری نظیر اتیوپیایی‌ها به عنوان واسطه‌ای برای تجارت از راه آبی استفاده کنند.^{۴۱}

ولی سیاست دولت ایران ساسانی در خصوص جلوگیری از مبادلات تجاری دولت بیزانس به شکل انحصاری و بلاواسطه در این سرزمین مجدد آغاز شد و رقیب خود بیزانس را از این یکه‌تازی یا نادیده گرفتن دولت ایران در این مسیر تجاری ناامید ساخت که بخشی از سیاست ایران در این خصوص ایجاد درگیری میان قبایل عرب به ویژه غسانیان و لخمیان بوده و سیاست امپراطوری بیزانس در این زمینه را نیز بی‌نتیجه گذاشت و به آنان ثابت نمود که بدون دخالت و واسطه‌گری ایران ساسانی از هیچ راهی دولت بیزانس قادر به انجام معاملات تجاری نیست و الزاماً باید به دولت ایران برای عبور کالاها و تجارت کالاهای شرقی به سرزمین خود مبالغی را تحت عنوان مالیات و عوارض گمرکی پرداخت نماید و دولت ایران ساسانی با این عمل ثابت کرد که مالک بلامنازع تجارت مشرق زمین با مغرب زمین است.^{۴۲}

نتیجه‌گیری

از آغاز شکل‌گیری حکومت ساسانی در سال ۲۲۴ میلادی به دست اردشیر اول تا شکست یزدگرد سوم در سده هفتم به سال ۶۵۱ میلادی، یک دوره دشمنی تلخ و تند میان دو امپراطوری ایران و بیزانس می‌باشد، جنگ‌های طولانی‌مدت و فرسایشی بین دو امپراطوری تأثیر زیادی در شکل‌گیری و انتخاب مسیر جاده‌های تجاری جدید در این دوره گردید. زیرا تاجران برای گریز از صدمات ناشی از جنگ‌ها و ادامه کار تجارت مجبور به یافتن مسیرهای جدید بودند و این مسیرها تحت تأثیر جنگ‌ها بارها تغییر یافت، شهرها و جاده‌های مهم به خرابه تبدیل شدند و در عوض شهرها و جاده‌های جدیدی به وجود آمدند که به مرکزی برای مبادلات مهم تجاری تبدیل شدند. به علت ناامن شدن یک منطقه یا ناحیه، منطقه و ناحیه‌ای جدید ایجاد می‌شد و تجارت از خشکی به سمت دریاها و بالعکس منتقل می‌شد. به دیگر سخن، تداوم جنگ‌ها بین ایران و روم عامل اصلی در برهم خوردن بسترهای ایجاد شده تجاری بود و تاجران مجبور بودند برای دوری از صدمات ناشی از جنگ، از آن مسیر فاصله گرفته و در مسیرهای جدیدی به تجارت پردازند. چنانکه ما شاهد تغییر مسیر جاده‌های تجاری در شمال و جنوب ایران هستیم.

به علاوه تجار ایرانی و بازرگانان رومی برای دوری از مناطق جنگی به فکر تجارت از راه دریاها افتادند و دریانوردی و تجارت با کشتی‌های بزرگ شروع شد و در اندک زمانی رونق گرفت، شهرهای بندری و بنادر بزرگ ساخته شدند، و کشتی‌های بزرگ تجاری ابریشم، ادویه و سایر کالاها را از چین بارگیری می‌کردند و پس از عبور از جنوب هندوستان وارد دریای سرخ شده و سپس به مدیترانه و دریای سیاه رسیده و کالاهای تجاری را به امپراطوری بیزانس در مغرب زمین می‌رسانیدند. اما مداخلات ایران در این مسیر که بعضاً با اهرم جنگ همراه بود، مجدد تاجران را به فکر مسیری دیگر انداخت که آن مسیر؛ شبه جزیره عربستان و راه‌های بیابانی و آبراهه دریای سرخ بود. انجام تجارت از این راه و در این سرزمین منجر به رونق تجاری و اقتصادی آن کشور شد و آن را به یک مرکز تجاری مهم در اواخر دوره ساسانی تبدیل گردانید.

یادداشت‌ها:

- ۱- گیرشمن، تاریخ ایران از آغاز تا اسلام، صص ۳۴۸-۳۵۰.
- ۲- دینوری، اخبار الطوال، صص ۵۹-۵۸.
- ۳- ثعالبی، غررالخبار الملوک فارس و سیرهم، ص ۳۰۹.
- ۴- پروکوپوس، جنگ‌های ایران و روم، ص ۴۸.
- ۵- گیرشمن، تاریخ ایران از آغاز تا اسلام، ص ۳۵۵.
- ۶- مسعودی، مروج الذهب، ص ۱۴۰.
- ۷- ویسهوفر، ایرانیان، یونانیان و رومیان، ص ۲۲۵.
- ۸- طبری، تاریخ طبری، (تاریخ الامم والملوک)، صص ۵۹۹-۵۹۸.
- ۹- کریستنسن، ایران در زمان ساسانیان، ص ۳۴۹.
- ۱۰- ویسهوفر، ایرانیان، یونانیان و رومیان، ص ۲۳۰.
- ۱۱- ثعالبی، غررالخبار الملوک فارس و سیرهم، ص ۳۴۴.
- ۱۲- یارشاطر، تاریخ ایران کمبریج: از سلوکیان تا فروپاشی ساسانیان، ص ۲۵۰.
- ۱۳- شیخ نوری، تاریخ بیزانس، ص ۶۳.
- ۱۴- یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ص ۲۱۱.
- ۱۵- پروکوپوس، جنگ‌های ایران و روم، ص ۲۳۳.
- ۱۶- شیخ نوری، تاریخ بیزانس، ص ۶۷.
- ۱۷- آمیانوس، جنگ شاپور ذوالاکتاف با یولیانوس امپراطور روم، ص ۲۹۸.
- ۱۸- ثعالبی، غررالخبار الملوک فارس و سیرهم، ص ۴۲۴.
- ۱۹- شیخ نوری، تاریخ بیزانس، ص ۶۹.
- ۲۰- طبری، تاریخ طبری، (تاریخ الامم والملوک)، ص ۷۲۸.
- ۲۱- دریایی، شاهنشاهی ساسانی، ص ۵۰.
- ۲۲- نادری قره بابا، تجارت ایران در دوره ساسانیان، ص ۵۳.
- ۲۳- نفیسی، تاریخ تمدن ایران ساسانی، ص ۳۷۵.
- ۲۴- مشکور، تاریخ سیاسی ساسانیان، ص ۲۱۹.
- ۲۵- ژان پیر، جاده ابریشم، صص ۹۴-۹۵.
- ۲۶- ویسهوفر، ایرانیان، یونانیان و رومیان، ص ۱۵۶.

27- "The Role of Iranian in the silk Road untile End of the Sasanid period", pp. 12-10.Reza.

۲۸- گومیلف، ترکان باستان و توران در نگاشته‌های تاریخی، (بیزانس برضد ایران)، صص ۸۸-۸۷.

۲۹- فرای، جامعه و اقتصاد عصر ساسانی صص، ۷۸-۷۵.

۳۰- نادری قره بابا، تجارت ایران در دوره ساسانیان، صص ۱۸۱-۱۷۹.

۳۱- ویسهوفر، ایرانیان، یونانیان و رومیان، ص ۲۳۶.

۳۲- آمیانوس، جنگ شاپور ذوالاکتاف با یولیانوس امپراطور روم، صص ۲۷۸-۲۷۷.

۳۳- تکمیل، خلیج فارس، صص ۷۲-۷۴.

۳۴- همانجا.

۳۵- نولدکه، تاریخ ایران و عرب‌ها در زمان ساسانیان، صص ۱۸۸-۱۸۶.

۳۶- اقبال آشتیانی، مطالعاتی در باب بحرین و جزایر و سواحل خلیج فارس، ص ۷۹.

۳۷- نادری قره بابا، تجارت ایران در دوره ساسانیان، صص ۱۸۳-۱۸۰.

۳۸- پیر نیا، تاریخ ایران از آغاز تا انقراض ساسانیان، ص ۲۵۲.

۳۹- آگاتیاس، کتاب تواریخ، ص ۹۰.

۴۰- ابن خردادبه، المسالک و الممالک، ص ۱۱۷.

۴۱- فرای، تاریخ سیاسی ایران در دوران ساسانیان، صص ۱۶۲-۱۶۴.

42- "The Role of Iranian in the silk Road untile End of the Sasanid period", pp. 14-15.Reza.

منابع و مأخذ:

- آگائیان، اسکولاستیکوس، (۱۳۸۶): کتاب تواریخ، محمد سعیدی، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، جلد دوم.
- آمینوس، مارسینوس، (۱۳۸۰): جنگ شاپور ذوالاکتاف با یولیانوس امپراطور روم، ترجمه محمدصادق اتابکی، انتشارات اداره شورای نظام، تهران.
- ابن خردادبه، (۱۳۷۱): مسالک و ممالک، ترجمه سعید خاکرند، به تصحیح ایرج افشار، میراث ملل، تهران.
- اقبال آشتیانی، عباس، (۱۳۸۴): مطالعاتی در باب بحرین و جزایر و سواحل خلیج فارس، انتشارات اساطیر، تهران.
- پروکوپوس، (۱۳۸۲): جنگ‌های ایران و روم، ترجمه محمد سعیدی، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- پیرنیا، حسن، (۱۳۸۵): تاریخ ایران از آغاز تا انقراض ساسانیان، انتشارات خیام، تهران.
- تکمیل همایون، ناصر، (۱۳۸۰): خلیج فارس، انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.
- ثعالبی، ابومنصور عبدالملک بن محمد بن اسماعیل، (۱۳۸۹): غررالخبار الملوک فارس و سیرهم، ویراسته، هـ. زوتنبرگ، ترجمه محمد فضائلی نشر نقره، تهران.
- دریایی، تورج، (۱۳۸۳): شاهنشاهی ساسانی، ترجمه مرتضی ثاقب فر، انتشارات ققنوس، تهران.
- دینوری، (۱۳۷۶): اخبار الطوال، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، نشر نی، تهران.
- ژان پیر، درژ و امیل مارتین، بوهرر، (۱۳۷۹): جاده ابریشم، هرمز عبداللهی، انتشارات روزنه کار، تهران.
- شیخ نوری، محمدمامیر، (۱۳۸۷): تاریخ بیزانس، انتشارات پیام نور، تهران.
- طبری، ابوجعفر محمد بن جریر بن زید بن زید بن رستم طبری، (۱۳۷۵): تاریخ طبری، (تاریخ الامم و الملوک)، ترجمه ابوالقاسم پاینده، نشر اساطیر، تهران.
- فرای، ریچارد نلسون، (۱۳۸۵): جامعه و اقتصاد عصر ساسانی، حسین کیان زاده، انتشارات سخن، تهران.
- فرای، ریچارد نلسون، (۱۳۷۳): تاریخ سیاسی ایران در دوران ساسانیان، احسان یارشاطر، انتشارات سخن، تهران، جلد سوم.
- کریستنسن، آرتور، (۱۳۷۸): ایران در زمان ساسانیان، رشید یاسمی، انتشارات صدای معاصر، تهران.

گومیلف، ل، ن، و دیگران، (۱۳۸۶): ترکان باستان و توران در نگاه‌های تاریخی، (بیزانس بر ضد ایران)، ترجمه سیروس ایزدی، انتشارات حالت، تهران.

گیرشمن، رومن، (۱۳۶۹): تاریخ ایران از آغاز تا اسلام، محمدمعین، انتشارات علمی فرهنگی، تهران.

مسعودی، علی بن حسین، (۱۳۵۶): مروج الذهب، نشر اساطیر، تهران، جلد دوم.

مشکور، محمدجواد، (۱۳۷۶): تاریخ سیاسی ساسانیان، انتشارات دنیا کتاب، تهران، جلد دوم.

نادری قره بابا، حسین، (۱۳۸۸): تجارت ایران در دوره ساسانیان، انتشارات جهاد دانشگاهی، تهران.

نفیسی، سعید، (۱۳۸۳): تاریخ تمدن ایران ساسانی، انتشارات اساطیر، تهران.

نوربخش، حسین، (۱۳۸۲): بنادر ایران در خلیج فارس، انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.

نولدکه، تئودور، (۱۳۵۸): تاریخ ایران و عرب‌ها در زمان ساسانیان، ترجمه عباس زریاب، انتشارات

علمی و فرهنگی، تهران.

ویسهوفر، ژوزف، (۱۳۸۹): ایرانیان، یونانیان و رومیان، ترجمه جمشید ارجمند، انتشارات فروزان،

تهران.

وینتر، انگلبرت و دیگفاس، بئاته، (۱۳۸۶): روم و ایران دو قدرت جهانی در کشاکش و همزیستی،

ترجمه کی‌کائوس جهان‌داری، نشر سخن، تهران.

یارشاطر، احسان، (۱۳۷۳): تاریخ ایران کمبریج، از سلوکیان تا فروپاشی ساسانیان، ترجمه حسن

انوشه، انتشارات امیرکبیر، تهران، جلد سوم، قسمت اول.

یعقوبی، احمد بن اسحاق، (۱۳۶۲): تاریخ یعقوبی، محمدابراهیم آیتی، انتشارات علمی و فرهنگی،

تهران.

Reza, E, (1997): "The Role of Iranian in the silk Road untile End of the Sasanid Period ", Second International Meeting on the Silk Road, Tehran , Vol. 2, pp:12-10 .